

ІДЕОЛОГІЯ КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО БРАТСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД

У період правління Миколи I в першій половині XIX ст. Росія перетворена була на слухняний зцентралізований апарат. Жодного вияву незалежної думки не дозволялося. Після повстання декабристів у 20-х роках та польського повстання 1831 р. урядом було зроблено все, «щоб в Росію не пролетіла жодна вільна думка, щоб не пройшло ніщо, що має натяк на волю» [21, 1].

Цей загальний терор тяжко відбивався в Наддніпрянській Україні, яка переживала систематичну русифікацію, а не так давно і колонізацію, у всіх галузях життя.

Однак жодні застережні заходи не могли спинити проникнення в Російську імперію з Європи нових ідей. Адже в цей час у Європі відбувалися глибокі соціальні і економічні зміни. З одного боку – перемоги, а потім поразки Наполеона, з іншого – посилення реакції стимулювало визвольні та національні рухи. В Пруссії почалися реформи Ф. Штайна та Ф. Гарденберга, в Норвегії було введено демократичну конституцію, Іспанія й Португалія звільнилася від династії Бурбонів, деякі міста Німеччини завели у себе становий устрій.

Одночасно з'являються таємні товариства, які домагаються ліберальних реформ. Так, у Швейцарії італійський громадський діяч Мадзіні створив організацію «Молода Європа», а пізніше – «Молода Італія». За цим зразком народжуються у відповідних країнах організації «Молода Німеччина», «Молода Польща», «Молода Франція». Провідною рисою цих організацій була ідея всеслов'янської федерації окремих республік, які зберігали б своє внутрішнє правління на засадах рівності та волі кожного громадянина.

В українському суспільстві, незважаючи на утиски і гноблення, ширились антидержавницькі настрої, внаслідок чого народжувалися таємні гуртки і товариства. Збираючись разом, однодумці обговорювали громадські та політичні справи і мріяли про повернення втраченої автономії. Такі гуртки були в Новгород-Сіверському, Чернігові, Полтаві, Києві. Збиралися подібні об'єднання і в деякого з дідичів (в Обухівці – у Капніста, в Понурівці – у Миклашевського та ін.) [17, 290].

У 1825 році український історик М. Маркович писав російському поетові К. Рилєєву: «Ми не спустили з очей дій великих мужів України, і в багатьох серцях не ослабла давня сила почувань і відданості вітчизні; ви знайдете ще у нас живий дух Полуботка» [24, 316].

У Європі соціально-економічні події викликали появу «інтелектуалістів» або інтелігенції, яка серед іншого висунула концепцію нації (національної свідомості, націоналізму), яка по-новому не лише тлумачила суть суспільства, а й вплив на його розвиток. Йдеться про

доктрину модернізації Ф. Ліста, яка стала моделлю для країн, що домоглися високого рівня розвитку – освіта, наука, культура є найвигіднішими і найперспективнішими для капіталовкладень, і держава, яка прагне подолати економічну і політичну відсталість, повинна дбати про ці сфери [25, 8].

Дедалі більше європейців сприймали ідею про права особи і про те, що носієм суверенітету є народ, а не його правителі. Простий люд прагнув зайняти належне йому місце в житті суспільства. Водночас завойовували визнання народна мова, історія, звичаї, традиції – те, з чого розпочинається процес творення національної свідомості. Переконливий доказ про вагомість національних мов і фольклору висунув німецький філософ Й. Гердер, який зосереджував головну увагу на етнічній культурі селянства. Він першим наголосив на тому, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах; кожен культурний прояв має бути неповторним, але ця неповторність полягає у своєрідності національної спільності і національної мови [23, 24].

Філософія національної ідеї охоплює прогресивну інтелігенцію слов'янських народів. У Росії розробці російської ідеї поклав початок відомий перший «Філософічний лист» П. Чаадаєва (1829), у Польщі – «Книга польського народу і польського пілігримства» А. Міцкевича. В Чехії біля джерел філософії національної ідеї стояли Я. Колар, Ф. Палацький, Т. Масарик, у Словаччині – А. Штур, у Болгарії – П. Хілендарський та ін.

Процес зародження і розробки філософії національної ідеї не був специфічною особливістю слов'янських народів, а розвивався в контексті загальноєвропейських культурологічних і соціальних процесів. У «Промовах до німецької нації» (1808 р.) Й. Фіхтер започатковує теоретичну розробку німецької національної ідеї, у Франції Ф. Мішлер – у трактаті «Народ» обґрунтовує французьку ідею [6, 152].

В Україні перша половина XIX ст. також позначається надзвичайним інтересом прогресивної громадськості до питань національного відродження, спрямованих на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності і сенсу існування свого народу, усвідомлення українського етносу. Спостерігається зростання інтересу до історії свого народу, з'являються етнографічні праці, збірники народних пісень, переказів, казок. У 1819 році М. Цертелєв видав першу фольклорну збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песен», яка стала непересічним явищем і набула суспільного розголосу. За ним, починаючи з 1827 року, М. Максимович видав серію збірок українського фольклору «Малороссийские песни» (1827 р.), «Украинские народные песни» (1834 р.), «Сборник украинских песен» (1849 р.). У передмові до першого збірника М. Максимович висловив думку про те, що українська мова є окремою і цілком придатною до літературного вжитку. У 1818 р. з'явилася перша українська граматика О. Павловського – «Граматика малорусского наречия».

Важливе значення для розгортання процесу національного відродження мав вихід у світ 1823 р. словника української мови І. Войцеховича. Видатний харківський славист І. Срезневський у 1834 році

опублікував статтю «Взгляд на памятники украинской народной словесности», де головною була думка, що українська мова – це не діалект, а повноцінна, самобутня мова, яка має велике літературне майбутнє [3, 202].

В Україні набуває активності процес узагальнення вузлових моментів національної історії, внаслідок чого дедалі очевиднішою стає думка про те, що український народ має власну історію та самобутню культуру. Цьому сприяла поява в першій половині ХІХ століття двох оригінальних наукових праць, а саме: «История Русов» (поч. ХІХ ст.) невідомого автора та «История Малой России» (1822) Д. Бантиш-Каменського, які відіграли значну роль у процесі формування історичної та національної самосвідомості українського народу, позитивно вплинули на розвиток наукових досліджень української історії [2, 200-202].

У 30-х рр. ХІХ століття внаслідок посилення русифікації на Правобережній Україні розпочався український національний рух української сполонізованої шляхти. Деякі письменники так званої «української школи» в польській літературі почали цікавитися українською історією, фольклором, звичаями, традиціями [1]. У своїх творах вони поєднували українську тематику з романтичною естетикою і, відповідно, патріотичною ідеологією (щоправда, прихованою польською). Історія цієї літературно-національної течії пов'язана з Уманським базиліанським училищем, в якому, за словами А. Стороженка, «зародився той напрям, що згодом дістав назву вчення українофілів» [19, 25].

У цей період, незважаючи на загальну реакцію в Росії, з'являються талановиті твори І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ'яненка, а потім Т. Шевченка.

На фоні соціальних, економічних і політичних змін, які відбувалися в Європі, і зокрема в Російській імперії, остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція. Головними рисами розвитку української інтелігенції на цьому етапі вважаються інтенсивний кількісний ріст, зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу, зростання впливу в суспільно-політичному і економічному житті суспільства, остаточне оформлення в окрему соціальну професійну верству [16, 47]. Цьому сприяли такі культурно-просвітницькі осередки в Україні, як Харківський університет, відкритий у 1804 р., лицей князя Безбородька у Ніжині (1823 р.) та заснований у 1834 р. Київський університет.

Для української інтелігенції ХІХ століття знаменне й тим, що в цей час вона стає основною рушійною силою національного відродження. Виявляючи потяг до національної ідентичності, українська інтелігенція, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література. Звісно, стаючи на шлях дослідження цих рис, українські інтелігенти не мали спочатку якогось заздалегідь виробленого проекту створення теорії українського національного визначення. Однак, у результаті їх копіткої праці з'являється одностайний погляд стосовно того, що слід вважати головними елементами власне української культури. Згодом їхні висновки

стануть основою теоретичного визначення української національної свідомості.

У першій половині XIX століття змінюються акценти у внутрішній політиці Російської імперії. Новий міністр народної освіти граф С. Уваров наполягав на тому, що шлях до процвітання російської держави лежить через зміцнення трьох принципово важливих суспільних основ – самодержавства, православ'я, народності. У поняття «народність» вкладалося не що інше як посилення процесу русифікації та новий наступ на права національних меншин [2, 203].

Однак українська інтелігенція того часу вкладає інший зміст у поняття «народність», що перейшло у її свідомість як бажання подолати станове розмежування, злитися з «народом». Відтак цей «народ» став об'єктом ідеалізації, наслідування, «служіння». Націоналізації, за цією логікою, підлягали не нижчі верстви – через освіту, усвідомлення, а вищі – через прилучення до «таємниці народного життя» [18, 62].

Народолюбні ідеї, ідеї української самобутності спонукали українську інтелігенцію до розробки філософії української ідеї як складової частини загальнослов'янського процесу.

Розробляти українську національну ідею почали члени Кирило-Мефодіївського товариства – таємної політичної організації, що була створена 1845 року в Києві. Київ на той час був найзручнішим місцем для створення такого товариства. Видатний український діяч С. Єфремов писав на початку XX ст.: «Загальні обставини часу, традиції, що впливали з географічного становища Києва, умови місцевого ґрунту, брацька практика і слов'янофільство наших людей XVIII ст., федералізм та романтична ідеологія початку XIX ст., інтерес до загальних проблем народності і національне відродження та національний месіанізм, практика російсько-польських конспіративних товариств і автономістичні традиції українського громадянства – все сходилося й перехрещувалося в Києві» [10, 95].

Саме в Києві наприкінці першої половини XIX ст., об'єднавши гурт київської молоді, і виникло Кирило-Мефодіївське товариство, статутна назва якого була «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія». До нього належали Т. Шевченко, історик М. Костомаров, який із 1844 року викладав історію в гімназії, а згодом став ад'юнктом-професором цього ж університету, О. Маркович – етнограф, В. Білозерський, який багато пізніше став редактором журналу «Основа».

До братства, окрім згаданих уже діячів, вступили студенти Київського університету Св. Володимира О. Навроцький, І. Посяда, Ю. Андрузький, О. Тулуб, Л. Згурський та інші.

Молоді люди захоплювалися французькими філософами-утопістами К. Сен-Сімоном, Ф. Фур'є, цікавилися відродженням поляків, чехів, хорватів, сербів, болгар, словаків і мріяли, щоб усі слов'яни стали добрими братами, і «брат з братом обнялися і проказали слова тихої любові во віки віків» [17, 306-307].

Члени товариства захоплювалися ідеями панславізму, який розуміли

як об'єднання всіх слов'янських племен в одну сім'ю, що повинно розвинути у своєму середовищі християнські правила співжиття, широко застосувати їх у суспільстві і, таким чином, привнести новий елемент, дати, так би мовити, новий поштовх для загальної діяльності. Тому будь-яка перешкода до всезагального об'єднання слов'янських племен повинна бути відкинута, вважали члени Кирило-Мефодіївського братства.

Світогляд кирило-мефодіївців формувався в руслі ідей романтизму. Певний вплив на їхні погляди справила творчість діячів Київської релігійно-філософської школи, зокрема П. Авсенева, з яким особисто були знайомі П. Куліш, М. Гулак, В. Білозерський та ін.

Великий вплив на світоглядні переконання членів товариства мала творчість М. Максимовича. П. Куліш пізніше писав, що саме після знайомства з творами М. Максимовича він і М. Костомаров «одного дня з великоруських народників зробилися народниками-малоруськими» [6, 153].

Свою мету члени товариства вбачали в перебудові суспільства на засадах християнства, прагнули ліквідувати кріпацтво, стани, а головне – поширити освіту й об'єднати всі слов'янські народи в одну федерацію, в якій кожен народ зберігав би свою внутрішню свободу. «Ми думали, – писав В. Білозерський, – що коли народи слов'янські відчують особливу потребу братського єднання, то воно само собою повинно здійснитися, тому що іноземні держави побачать неможливість утримати моральне прагнення слов'янських племен і самі поступляться тим, чим заволоділи в часи бідування, які переживали слов'янські народи в різні епохи» [14, 92].

Основні програмні положення своєї організації кирило-мефодіївці виклали в «Статуті Слов'янського Товариства св.Кирила й Мефодія. Головні ідеї», в «Книгах Битія українського народу» та в «Записці» В. Білозерського, що є поясненням до Статуту. В основу цих документів лягли ідеї українського відродження першої половини XIX ст., зокрема, вплив «Історії Русів», а також європейського романтизму, в тому числі польські визвольні ідеї, сформульовані в «Книгах польського народу» А. Міцкевича, руху декабристів та тогочасного панславізму. Ці документи пронизує глибока релігійність, в них домінують соціальні ідеали первісного християнства, чітко простежується ідея обстоювання загальнолюдських цінностей – справедливості, свободи, рівності і братерства.

Статут товариства обіймає шість програмних положень: 1. «Духовне й політичне з'єднання Слав'ян – це справжнє їх призначення, до якого вони повинні простувати». 2. «При з'єднанні кожне слав'янське плем'я повинно мати свою самостійність». 3. «Кожне плем'я повинно мати народній уряд і зберігати повну рівність горожан щодо їх походження, християнських віросповідань і становища». 4. «Уряд, законодавство, право власності й освіта в усіх Слав'ян повинні ґрунтуватися на християнській релігії». 5. «При такій рівності освіта й чиста моральність повинні служити умовою участі в уряді». 6. «Повинен існувати спільний слав'янський конгрес із представників усіх племен» [5, 82].

Пізніше в своїй автобіографії М. Костомаров, уточнюючи ці

положення, зокрема, говорив про повну волю в релігії й рівноправність усіх віросповідань. Усяка релігійна пропаганда заборонялася. Планувалася обов'язкова шкільна наука, а також «скасування кріпацького права, шляхетських і всяких привілеїв, скасування смертної кари й тілесних кар, із виключенням кварантанних законів і часу війни» [5, 83].

Цікавим документом, що характеризує ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства, є «Записка» В. Білозерського, написана ним як пояснення до Статуту [12]. Розкриваючи несправедливість тих, в чиїх руках лежала влада й можливість творити небесну правду серед народів (любов, мир, свободу і рівність всіх і братерство народів), автор показує, як народи терплять гніт і приниження. На думку автора, Україні, щоб здобути і закріпити свою незалежність, необхідно «зплестись руками дружби» з іншими слов'янськими народами. Сприяти цьому має діяльність товариства, члени якого повинні «поширювати правильні ідеї про свободу, основані на християнському вченні і на народному праві...; зближуватися з народом, турбуватися про його освіту» [12, 90].

Будучи у переважній більшості своїй людьми, які сповідували християнську мораль, що ґрунтується на любові й свободі, члени товариства вважали, що досягти рівності прав людини можна шляхом поширення освіти.

Наступним документом, що відображає ідеологію Кирило-Мефодіївського братства є «Книги Биття українського народу», що вміщує в собі українські прокламації, написані М. Костомаровим «До братів Українців» та «До Москалів і Поляків». «Книги Биття українського народу» (в матеріалах слідства проходить під назвою «Закон Божий») – твір, який адресований найширшим верствам народу, це спроба історіософської концепції, в центрі якої поставлена проблема «Україна і світ», «що одержує своє обґрунтування на основі традицій тогочасного романтизму, сполученого з ідеями християнської філософії, яка від давнини визначала спрямування української культури» [6, 155].

Відповідно до цієї концепції, історія є накреслений Богом шлях людства до спасіння. Щастя, як бажаний результат людської історії, можливе при дотриманні двох передумов, які відповідають первісному Божому задуму: всі народи і племена повинні жити на основі рівності, свободи, що панує як всередині кожного народу, так і у відносинах один до одного. Другою необхідною передумовою є віра й любов до єдиного, істинного Бога [6, 155]. Спираючись на ці постулати, автор «Книги Биття українського народу» зробив спробу створити модель перебудови суспільного життя з урахуванням релігійних, соціальних і національних факторів.

Ця модель передбачала такі реформи: 1) соціальна (ліквідація кріпосництва і зрівняння у правах усіх станів); 2) національне зрівняння в правах всіх слов'янських народів щодо розвитку їх національної мови і культури; 3) поширення освіти в народних масах; 4) об'єднання всіх слов'ян в дусі тодішнього слов'янофільства в федеративній державі, провідну роль в якій мала відігравати Україна [9, 1031].

Кирило-мефодіївці розробили свій варіант «месіонізму»: головною особою їхніх широкомасштабних планів мав стати скривджений, поневолений, але нескорений український народ. Саме йому відводиться «місія визволителя росіян від їхнього деспотизму, а поляків – від аристократизму, роль спасителя і об'єднувача усіх слов'янських народів» [2, 204].

Розуміючи, що високу місію, яку вони призначали українському народу, може здійснити тільки високоосвічена нація, кирило-мефодіївці ставлять перед собою завдання – піднесення освіченості народу. На думку членів Кирило-Мефодіївського товариства, жоден з факторів не зможе зупинити морального зубожіння селянства так, як це зроблять книга й освіта. А тому на інтелігенцію, тобто на себе, покладали обов'язок допомогти людям вийти з темряви, дати їм освіту, ставлячи знання понад усе, навіть вище політичних реформ.

У п'ятому пункті Статуту Кирило-Мефодіївського братства говорилось про «обов'язкову науку» для народу, тим більше, що тільки освічені люди, на думку братчиків, і могли брати участь у державних і громадських справах, – а отже, треба було зробити таку діяльність доступною для широких демократичних кіл [11, 4].

Братчики вважали: перехід селянства від одного стану до іншого має здійснюватися значною мірою за рахунок культурно-просвітницької діяльності української інтелігенції, для чого необхідним є насамперед створення шкіл та друкування книг для читання. Найбільш чітко оформлена думка з цього приводу належить В. Білозерському. Він писав: «Слав'яністи зовсім не намагалися використовувати освіту як засіб до повстання, а навпаки, освіту вважали запобіжним засобом проти кровопролиття і насильства. Неосвічена людина, з грубими почуттями і поняттями, у пориві гніву страшніша за звіра – що довели вже селянські війни. Освіта має пом'якшити людське серце, сформуванати світогляд, визначити місце людини у суспільстві» [14, 95].

Доступні нині для вивчення документи, матеріали, листи членів Кирило-Мефодіївського товариства – незаперечний доказ їхніх глибоких переконань у силі освіти, їх щирого бажання нести знання у маси.

У «Головних правилах товариства», опрацьованих слідом за Статутом, читаємо: «Закладаємо товариство з метою вищезгаданих (у Статуті) ідей, переважно для виховання молоді, видання літератури і збільшення числа членів» [7, 169]. В пункті 8-му «Правил» наголошувалося: «Товариство буде турбуватися задалегідь про викорінення рабства і будь-яке приниження нижчих класів і про повсюдне розповсюдження грамотності» [11, 5].

Для реалізації планів розповсюдження грамотності серед народу кирило-мефодіївці ставили завдання створювати підручники, написані рідною мовою. Так, М. Костомаров планував написати «Історію малоросійським нарiччям», мовою простою і народною. А П. Куліш на допитах заявляв: «Ми планували написати короткі підручники малоросійською мовою, зокрема із священної і світської історії, географії,

рахівництва» [14, 173].

І. Посяда вів листування з полтавським учителем Л. Боровиковським, а М. Костомаров з А. Метлинським, пропонуючи останньому знайти охочих допомогти у справі створення навчальної книги для народу, взяти участь і грішми, і пером, щоб згодом, коли все буде готове, подати пропозиції на дозвіл уряду. Він вважав, що програма таких видань з усіма подробицями має бути схвалена Міністерством народної освіти [7; 13].

Кирило-Мефодіївські «заговорщики», як потім їх назвали [20], мріяли про розвиток і піднесення рідної мови до такої міри, що не лише вітчизняна і всесвітня історія, але навіть і точні науки будуть писатись нею. Вони не знали, коли таке настане, але свято вірили, що дружними зусиллями можна досягнути цієї мети.

Прагнення членів товариства заводити школи і писати книжки для народу з різних галузей знань, зокрема історії, географії, сільськогосподарської справи було цілком природним з огляду на їх переконання і бажання вивести народ з темряви [7-8].

В Україні, як відомо, переважало сільське населення, тому увага інтелігенції передовсім була звернена на село. Однак у справі поширення освіти на селі існувало багато перешкод, і одна з них – відсутність учителів. Водночас школи, що функціонували в сільській місцевості задовольняли лише окремі приватні потреби сільського життя та волосного управління. Зовсім не було закладів, у яких би навчалися сільські діти, які поверталися б додому з ґрунтовними знаннями свого побуту і ремесел, необхідних у землеробському житті. Вихід із становища В. Білозерський бачив у заснуванні спеціальних шкіл, що готували б дітей до роботи в сільській місцевості. Засади, на яких мала діяти така школа, він виклав у «Записці про сільські школи»:

«1. Оскільки метою навчального закладу буде підготовка учнів до повернення у середовище, з якого вони вийшли, але вже з доскональними знаннями про свої обов'язки, свої права і потреби землеробства, то і виховання має відповідати поставленій меті.

2. Тому у викладанні слід обмежитися такими предметами:

а) Законом Божим; б) Найнеобхіднішими знаннями про явища природи, пов'язаними із землеробським побутом; в) Ознайомлення з засобами, що можуть бути використані при лікуванні хвороб і не потребують втручання лікарів; г) Арифметики. Вивчення перших і найголовніших правил рахування. Ознайомлення з вартістю обігових грошей» [15, 127-128].

Пізніше ці положення про підготовку сільського вчителя розвинули члени українських Громад.

Обертаючись у середовищі київської молоді гуманістичного, просвітницького спрямування, досить близько до освітніх питань підійшов Т. Шевченко. Осягнувши глибинну суть і неперехідне значення освіти, він часто повертався до цього питання в неволі, і залишив свої думки про освітню справу в «Журналі», листах, а найбільше в повістях. Ґрунтовний аналіз повістей Т. Шевченка в частині поглядів на освіту, які він, безперечно,

приніс і до Кирило-Мефодіївського братства, зроблено сучасним дослідником І. Бриком [4].

У 1847 році Кирило-Мефодіївське товариство припинило своє існування. Члени його були покарані засланням. Ця організація залишила розпорошені сліди своїх намірів здебільшого у «Статуті...» та «Правилах», що мали закласти основу майбутньої діяльності. То були лише слова, але занадто сміливі для свого часу. І чільним серед намірів стояла, як уже наголошувалося, «турбота про народну освіту», сподівання на те, що вона сформує нову людину, здатну творити добро, сприятиме формуванню і розвитку національної свідомості. Разом з тим, Кирило-Мефодіївське товариство хоч і проіснувало недовго, як зазначає Б. Ступарик, «встигло згуртувати навколо себе багатьох українських громадян» і справити вплив на подальший розвиток українського руху [22, 34].

Отже, розгром Кирило-Мефодіївського товариства не зміг надовго зупинити розвиток українських громадських сил. Після поразки у Кримській війні імперія не могла надалі зберегтися у рамках старого режиму. Вона змушена була стати на шлях реформ, з яких першочерговою стала відміна кріпосного права. Підготовка і проведення цієї реформи дали поштовх до пробудження і піднесення громадського руху, зокрема, українського, що викликав до життя таке унікальне явище як українські Громади, в основу ідеології яких були покладені ідеї Кирило-Мефодіївського братства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В.Б. Автобіографічні записки (уривки) // Київська старовина. – 1993. – № 4. – С. 101-106.
2. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 1999. – 561 с.)
3. Болтарович З. Традиції сімейного виховання // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16-25.
4. Брик І. Тарас Шевченко і народна освіта // Народна творчість і етнографія. – 1996. – № 4. – С. 53-61.
5. Возняк М. Кирило-Мефодіївське братство. – Львів, 1921. – 238 с.
6. Горьський В.С. Історія української філософії. – К.: Наукова думка, 1997. – 285 с.
7. Грушевський О. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївського братства // Україна. – 1914. – № 1. – С. 71-77.
8. Грушевський О. З планів та думок Кирило-Мефодіївського братства. Плани видань // Літературно-науковий вісник. – 1918. – № 7-8. – С. 89-95.
9. Енциклопедія Українознавства. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. – Т. 2. – С. 405-799.
10. Єфремов С. Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Мефодіївського братства) // Україна. – 1922. – № 4. – С. 88-96.
11. Єфремов С. Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства // Світло. – 1913. – № 4. – С. 3-8.
12. Записка Василя Білозерського // Україна. – 1914. – № 1. – С. 89-91.

13. М.Щ. Детский Эдем до вкушения плода от древа познания добра и зла // Киевская старина. – 1894. – № 10. – С. 48-61; № 11. – С. 279-295; № 12. – С. 388-401; 1895. – № 1. – С. 120-138; № 3. – С. 371-384; № 5. – С. 199-213; № 6. – С. 332-346.
14. Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців. – К., 1914. – 158 с.
15. Міяковський В. Записка Білозерського про сільські школи // Україна. – 1924. – № 1-2. – С. 123-128.
16. Онопрієнко В. Народницький рух в Україні 1870-1880 років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996. – 273 с.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1993. – Т. 2. – 606 с.
18. Розумний М. Історико-культурні передумови зародження української ідеї // Пам'ять століть. – 1907. – № 3. – С. 52-67.
19. Стороженко А.В. Происхождение и сущность украинофильства. – К., 1912.
20. Стороженко Н. Кирилло-Мефодиевские заговорщики // Киевская старина. – 1906. – № 1-4. – С. 135-152.
21. Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд у Києві // Україна. – 1927. – № 5. – С. 37-49.
22. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. – К.: Віпол, 1998. – 336 с.
23. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – 510 с.
24. Холмський І. Історія України. – Мюнхен, 1949. – 129 с.
25. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. – К.: Основи, 1998. – 97 с.